IIP: WJHSS
IIP
World Journal of Humanities and Social Sciences

An Online Peer-Reviewed / Refereed Journal
Vol: 02 No. Issue I, (January-March) (2026)
Impact Factor: IIFS: 5.75
ISSN: 3107-6661 (Online)

भारतीय लोकशाहीतील माध्यमांची भूमिका : चौथा स्तंभ, आव्हाने आणि लोकशाही उत्तरदायित्व – एक विश्लेषणात्मक अभ्यास

[1]नेहा दिलीप लोखंडे, [2]प्रा. डॉ. मेघराज एकनाथ औटी

[1](एम. ए. राज्यशास्त्र भाग एक)

[2]सहाय्यक प्राध्यापक व संशोधन मार्गदर्शक, राज्यशास्त्र विभागप्रमुख

आर. बी. नारायणराव बोरावके महाविद्यालय, श्रीरामपूर (स्वायत्त)

Article Info

Article History:

Received: 20th February 2026

Accepted: 01st March 2026

Published: 07th March 2026

Keywords:

भारतीय लोकशाही, माध्यमे, चौथा स्तंभ, डिजिटल माध्यमे, उत्तरदायित्व, फेक न्यूज

ABSTRACT

संवैधानिक लोकशाही व्यवस्थेत माध्यमे ही केवळ माहिती प्रसारणाची साधने नसून, लोकशाही उत्तरदायित्व टिकवून ठेवणारी एक महत्त्वाची संस्था म्हणून कार्य करतात. "लोकशाहीचा चौथा स्तंभ" म्हणून ओळखली जाणारी माध्यमे शासन आणि नागरिक यांच्यातील दुवा म्हणून काम करतात. पारदर्शकता, सार्वजनिक चर्चा आणि माहितीपूर्ण नागरिक सहभाग यांना चालना देऊन माध्यमे लोकशाही प्रक्रियेला बळकटी देतात. भारतासारख्या बहुविध, संघराज्यात्मक आणि लोकसंख्येने विविध असलेल्या लोकशाहीत स्वातंत्र्य चळवळीपासून ते निवडणूक राजकारण, प्रशासन आणि सामाजिक चळवळींपर्यंत माध्यमांनी निर्णायक भूमिका बजावलेली आहे.

या संशोधन प्रबंधामध्ये भारतीय लोकशाहीच्या संदर्भात पारंपरिक माध्यमे तसेच डिजिटल माध्यमांची बदलती भूमिका चिकित्सक दृष्टीने तपासण्यात आली आहे. माध्यमे लोकशाही सुदृढतेस कसे योगदान देतात, तसेच चुकीची माहिती (फेक न्यूज), माध्यमांचे वाढते व्यावसायिकीकरण, कॉर्पोरेट मालकी, सनसनाटी पत्रकारिता, राजकीय ध्रुवीकरण आणि माहिती तंत्रज्ञान नियम, २०२१ (IT Rules 2021) यांसारख्या नियामक दबावांमुळे माध्यमांसमोर उभी राहणारी आव्हाने यांचे विश्लेषण या अभ्यासात करण्यात आले आहे. दुय्यम स्रोतांवर आधारित गुणात्मक आणि वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करून, भारतीय लोकशाहीचे भवितव्य हे नैतिक पत्रकारिता, माध्यम साक्षरता, संस्थात्मक उत्तरदायित्व आणि संतुलित नियमन यांवर अवलंबून असल्याचा निष्कर्ष या प्रबंधात मांडण्यात आला आहे.

Plagiarism Check Report:
Date of Report: March 01, 2026
Similarity Index: 5%
Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2026 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Lokhande, N. D., & Auti, M. E. (2026). भारतीय लोकशाहीतील माध्यमांची भूमिका : चौथा स्तंभ, आव्हाने आणि लोकशाही उत्तरदायित्व – एक विश्लेषणात्मक अभ्यास. *IIP: World Journal of Humanities and Social Sciences (IIPWJHSS)*, 2(I), 814–819.

प्रस्तावना (Introduction)

लोकशाही ही केवळ मतदानाची प्रक्रिया नसून ती *सतत चालणारी सार्वजनिक चर्चा* आहे. जॉन स्टुअर्ट मिल आणि वाल्टर लिपमन यांसारख्या विचारवंतांच्या मते, लोकशाहीचे यश हे जागरूक, माहितीपूर्ण आणि विवेकी नागरिकांवर अवलंबून असते. या नागरिकांना माहिती पुरविण्याचे, चर्चा घडवून आणण्याचे आणि सत्तेवर अंकुश ठेवण्याचे कार्य माध्यमे करतात. भारतीय राज्यघटनेने जरी माध्यमांसाठी स्वतंत्र कलम केलेले नसले, तरी कलम 19(1)(a) अंतर्गत दिलेले *भाषण व अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य* हेच माध्यम स्वातंत्र्याचे घटनात्मक अधिष्ठान आहे. त्यामुळे माध्यमे ही लोकशाही व्यवस्थेतील अनौपचारिक पण अत्यंत प्रभावी संस्था ठरतात.

स्वातंत्र्य चळवळीतील राष्ट्रवादी पत्रकारितेपासून ते आजच्या डिजिटल युगातील सोशल मीडियापर्यंत, माध्यमांनी भारतीय लोकशाहीवर खोलवर प्रभाव टाकलेला आहे. तथापि, बदलत्या तांत्रिक, आर्थिक आणि राजकीय संदर्भात माध्यमांची भूमिका अधिक गुंतागुंतीची आणि वादग्रस्त बनली आहे. याच पार्श्वभूमीवर हा संशोधन प्रबंध माध्यमांची भूमिका, मर्यादा आणि उत्तरदायित्व यांचे विश्लेषण करतो.

सैद्धांतिक चौकट : माध्यमे आणि लोकशाही

लोकशाही आणि माध्यमे यांचे नाते स्पष्ट करण्यासाठी दोन प्रमुख सिद्धांत महत्त्वाचे ठरतात.

जर्गन हॅबरमास – सार्वजनिक क्षेत्र (Public Sphere)

हॅबरमास यांच्या मते लोकशाहीसाठी एक असे सार्वजनिक क्षेत्र आवश्यक असते जिथे नागरिक तर्कसंगत चर्चा करून लोकमत घडवतात. माध्यमे हेच सार्वजनिक क्षेत्र निर्माण करतात. मुक्त, समावेशक आणि तर्काधिष्ठित माध्यमे लोकशाही मजबूत करतात; तर पक्षपाती माध्यमे लोकशाहीला कमकुवत करतात.

नोम चोम्स्की – Manufacturing Consent

चोम्स्की यांचा युक्तिवाद असा आहे की माध्यमे ही सत्ताधाऱ्यांच्या आणि कॉर्पोरेट हितसंबंधांच्या प्रभावाखाली जनतेची संमती "तयार" करतात. त्यामुळे माध्यमे लोकशाहीचे रक्षक न राहता सत्तेचे साधन बनू शकतात. भारतीय माध्यमांच्या व्यावसायिकीकरणाच्या संदर्भात हा सिद्धांत अत्यंत उपयुक्त ठरतो.

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

हा अभ्यास गुणात्मक (Qualitative) आणि वर्णनात्मक (Descriptive) स्वरूपाचा आहे. यामध्ये दुय्यम स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे:

- राज्यघटनेतील तरतुदी
- सरकारी अहवाल (TRAI, PIB)
- World Press Freedom Index
- आंतरराष्ट्रीय जर्नल्स व पुस्तके
- समकालीन मीडिया प्रकरणांचे विश्लेषण

भारतीय माध्यमांचा ऐतिहासिक विकास (Historical Evolution of Media in India)

भारतीय लोकशाहीच्या विकासप्रक्रियेत माध्यमांचा इतिहास हा केवळ माहितीच्या प्रसाराचा इतिहास नसून तो सामाजिक जागृती, राजकीय संघर्ष आणि लोकशाही मूल्यांच्या दृढीकरणाचा इतिहास आहे. माध्यमांनी प्रत्येक टप्प्यावर बदलत्या राजकीय परिस्थितीनुसार स्वतःची भूमिका पुनर्रचित केली आहे.

ब्रिटिश काळातील माध्यमे : प्रतिरोध आणि प्रबोधनाचे साधन

ब्रिटिश सत्तेच्या काळात भारतीय माध्यमे ही वसाहतवादी शोषणाविरुद्ध संघर्ष करणारी प्रभावी साधने ठरली. राजा राममोहन रॉय यांनी सुरू केलेले *'संवाद कौमुदी'* हे वृत्तपत्र सामाजिक सुधारणांचे व्यासपीठ होते. त्याचप्रमाणे लोकमान्य टिळकांचे *'केसरी'* आणि *'मराठा'* या वृत्तपत्रांनी राष्ट्रवादी विचारसरणीचा प्रसार केला.

या काळातील माध्यमांचे वैशिष्ट्य म्हणजे:

- ब्रिटिश धोरणांवर टीका करणे
- राष्ट्रीय अस्मिता जागृत करणे
- जनतेमध्ये राजकीय चेतना निर्माण करणे

ब्रिटिश सरकारने *Vernacular Press Act, 1878* सारखे कायदे आणून माध्यमांवर निर्बंध लादण्याचा प्रयत्न केला, यावरूनच माध्यमांची ताकद स्पष्ट होते. त्यामुळे ब्रिटिश काळातील माध्यमे ही लोकशाही मूल्यांची पायाभरणी करणारी शक्ती ठरली.

स्वातंत्र्यानंतरचा काळ : राष्ट्रनिर्मिती आणि राज्यनियंत्रण

१९४७ नंतर भारतीय माध्यमांनी राष्ट्रनिर्मितीच्या प्रक्रियेत महत्त्वाची भूमिका बजावली. रेडिओ (All India Radio) आणि दूरदर्शन (Doordarshan) यांचा वापर राष्ट्रीय एकात्मता, विकास योजना आणि लोकशाही मूल्ये जनतेपर्यंत पोहोचवण्यासाठी करण्यात आला.

ग्रामीण भारतात:

- कृषीविषयक माहिती
- आरोग्य व शिक्षणाबाबत जनजागृती
- लोकशाही हक्कांची माहिती

हे सर्व पोहोचविण्याचे कार्य माध्यमांनी केले. मात्र, या काळात माध्यमांवर सरकारी नियंत्रण मोठ्या प्रमाणात होते. आणीबाणीचा काळ (१९७५–७७) हा माध्यम स्वातंत्र्याच्या दृष्टीने काळा अध्याय मानला जातो. या काळात सेन्सॉरशिपमुळे माध्यमांची स्वायत्तता धोक्यात आली. तथापि, आणीबाणीनंतर माध्यमांनी अधिक आक्रमक आणि चौकशीपर पत्रकारिता स्वीकारून लोकशाही रक्षणाची भूमिका अधिक ठळकपणे बजावली.

उदारीकरण आणि डिजिटल युग : विस्तार, वेग आणि आव्हाने

१९९१ च्या आर्थिक उदारीकरणानंतर खासगी माध्यमांचा झपाट्याने विस्तार झाला. केबल टीव्ही, २४x७ न्यूज चॅनेल्स आणि खासगी वृत्तपत्रांनी माध्यमविश्व बदलून टाकले. माध्यमे अधिक व्यावसायिक आणि स्पर्धात्मक बनली.

२१ व्या शतकात डिजिटल माध्यमांनी क्रांती घडवली:

- सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्म्स
- ऑनलाइन न्यूज पोर्टल्स
- ब्लॉग्स आणि यूट्यूब

यामुळे माहितीचे विकेंद्रीकरण झाले आणि सामान्य नागरिकही 'कंटेंट क्रिएटर' बनला. मात्र, त्याचबरोबर फेक न्यूज, अफवा आणि माहितीचा अतिरेक (Information Overload) यामुळे लोकशाही प्रक्रियेत अराजक निर्माण होण्याचा धोका वाढला.

माध्यमे : लोकशाहीचा चौथा स्तंभ (Media as the Fourth Pillar of Democracy)

लोकशाही व्यवस्थेत माध्यमे ही विधिमंडळ, कार्यपालिका आणि न्यायपालिका यांच्यानंतर चौथा स्तंभ म्हणून ओळखली जातात. माध्यमांचे मुख्य कार्य म्हणजे सत्तेवर अंकुश ठेवणे आणि जनतेच्या हिताचे रक्षण करणे. भारतात 2G स्पेक्ट्रम घोटाळा, कोळसा घोटाळा, निर्भया प्रकरण यांसारख्या घटनांमध्ये माध्यमांनी: भ्रष्टाचार उजेडात आणला, जनमत तयार केले, सरकारवर कारवाईसाठी दबाव निर्माण केला, भ्रष्टाचार उघडकीस आणणे, चौकशीपर पत्रकारितेमुळे (Investigative Journalism) अनेक घोटाळे उघडकीस आले. यामुळे केवळ दोषींवर कारवाई झाली नाही, तर प्रशासनात पारदर्शकतेची मागणीही बळकट झाली.

सत्ताधाऱ्यांवर नैतिक दबाव

माध्यमे थेट कायदेशीर कारवाई करू शकत नसली, तरी ती नैतिक दबाव निर्माण करतात. सततच्या चर्चांमुळे आणि जनमतामुळे सत्ताधाऱ्यांना उत्तरदायी राहावे लागते.

वंचित घटकांना व्यासपीठ

माध्यमांनी दलित, आदिवासी, महिला आणि अल्पसंख्याकांच्या प्रश्नांना सार्वजनिक व्यासपीठ दिले. त्यामुळे लोकशाही अधिक समावेशक झाली.

निवडणुका, माध्यमे आणि सुशासन (Elections, Media and Governance)

निवडणूक प्रक्रिया ही लोकशाहीचा केंद्रबिंदू आहे. माध्यमे या प्रक्रियेला माहितीपूर्ण आणि पारदर्शक बनविण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

मतदार जागृती

माध्यमे मतदानाचे महत्त्व पटवून देतात, मतदानाची प्रक्रिया स्पष्ट करतात आणि मतदानाची टक्केवारी वाढविण्यास मदत करतात. निवडणूक आयोगासोबत माध्यमांची भागीदारी यासाठी उपयुक्त ठरली आहे.

जाहीरनाम्यांचे विश्लेषण

राजकीय पक्षांच्या जाहीरनाम्यांचे विश्लेषण करून माध्यमे जनतेसमोर आश्वासनांची सत्यता आणि व्यवहार्यता मांडतात. यामुळे मतदार सुज्ञ निर्णय घेऊ शकतात.

सरकारच्या कामगिरीचे मूल्यमापन

निवडणुकीनंतर माध्यमे सरकारच्या कार्यकाळाचा लेखाजोखा मांडतात. धोरणे, विकासकामे आणि अपयश यांचे विश्लेषण करून माध्यमे सुशासनाला चालना देतात. तथापि, अति-संवेदनशील पत्रकारिता, एक्झिट पोल्स आणि पक्षपाती चर्चांमुळे निवडणूक प्रक्रियेवर नकारात्मक परिणाम होण्याची शक्यता देखील वाढते.

परंतु एक्झिट पोल, पेड न्यूज आणि पक्षपाती चर्चांमुळे लोकशाही प्रक्रियेवर विपरीत परिणाम होतो.

डिजिटल माध्यमे : संधी आणि धोके (Digital Media: Opportunities and Challenges)

२१व्या शतकात डिजिटल माध्यमांनी भारतीय लोकशाहीच्या स्वरूपात मूलभूत परिवर्तन घडवून आणले आहे. इंटरनेट, सोशल मीडिया आणि मोबाइल तंत्रज्ञानामुळे माहितीचा प्रसार केवळ माध्यम संस्थांपुरता मर्यादित राहिला नसून, तो थेट नागरिकांच्या हातात आला आहे. या बदलामुळे लोकशाही सहभाग वाढला असला, तरी त्याचबरोबर काही गंभीर धोकेही निर्माण झाले आहेत. त्यामुळे डिजिटल माध्यमे ही भारतीय लोकशाहीसाठी **संधी आणि आव्हान** या दोन्ही रूपांत समोर येतात.

डिजिटल माध्यमांच्या संधी (Opportunities of Digital Media)

सामान्य नागरिकाचा थेट सहभाग

डिजिटल माध्यमांचे सर्वात मोठे योगदान म्हणजे *लोकशाहीचे विकेंद्रीकरण.* पूर्वी जनमत मांडण्याचे अधिकार केवळ संपादक, पत्रकार किंवा राजकीय नेत्यांपुरते मर्यादित होते; मात्र आज सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्म्समुळे सामान्य नागरिकही थेट आपली मते मांडू शकतो.

- ट्विटर (X), फेसबुक, व्हॉट्सॲप यांसारख्या माध्यमांमुळे
- नागरिक थेट प्रशासनाशी संवाद साधू शकतात
- लोकप्रतिनिधींवर सार्वजनिक दबाव निर्माण होतो

यामुळे *सहभागी लोकशाही* (Participatory Democracy) अधिक बळकट झाली आहे. ग्रामीण व वंचित घटकांनाही आपला आवाज पोहोचवण्याची संधी मिळाली आहे.

सामाजिक चळवळी आणि डिजिटल ॲक्टिव्हिझम

डिजिटल माध्यमांनी सामाजिक चळवळींना वेग, व्याप्ती आणि आंतरराष्ट्रीय दृश्यमानता दिली आहे. *#MeToo*

चळवळीमुळे लैंगिक अत्याचाराविरुद्ध जागतिक पातळीवर चर्चा सुरू झाली. भारतातही या चळवळीमुळे अनेक प्रकरणे समोर आली आणि सामाजिक जबाबदारीची जाणीव वाढली.

तसेच, *शेतकरी आंदोलन, नागरिकत्व दुरुस्ती कायदा (CAA) विरोध, दलित व आदिवासी हक्क आंदोलन* यांसारख्या चळवळी डिजिटल माध्यमांमुळे व्यापक प्रमाणावर पोहोचल्या.

डिजिटल माध्यमांनी:

- संघटन सुलभ केले
- पर्यायी कथानक (Counter-Narrative) मांडले
- मुख्य प्रवाहातील माध्यमांकडून दुर्लक्षित मुद्द्यांना व्यासपीठ दिले

माहितीचा वेगवान आणि व्यापक प्रसार

डिजिटल माध्यमांमुळे माहितीचा प्रसार क्षणात होतो. सरकारी निर्णय, न्यायालयीन निकाल, आपत्तीविषयक सूचना यांची माहिती नागरिकांपर्यंत तत्काळ पोहोचते.

याचे सकारात्मक परिणाम:

- आपत्कालीन परिस्थितीत त्वरित प्रतिसाद
- शासनातील पारदर्शकता वाढणे
- माहितीवर आधारित लोकमत निर्मिती

यामुळे लोकशाही प्रक्रियेतील पारदर्शकता आणि कार्यक्षमता वाढते.

डिजिटल माध्यमांचे धोके (Challenges and Threats)

फेक न्यूज आणि दिशाभूल (Fake News and Disinformation)

डिजिटल माध्यमांचा सर्वात गंभीर धोका म्हणजे *फेक न्यूज*. चुकीची, अपूर्ण किंवा हेतुपुरस्सर पसरवलेली माहिती सामाजिक अस्थैर्य निर्माण करू शकते.

फेक न्यूजमुळे:

- समाजात अफवा पसरतात
- धार्मिक व जातीय तणाव वाढतो
- लोकशाही संस्थांवरील विश्वास कमी होतो

व्हॉट्सॲप फॉरवर्ड्स आणि सोशल मीडिया पोस्ट्समुळे दंगली, हिंसाचार आणि राजकीय ध्रुवीकरणाच्या घटना घडल्याचे अनेक उदाहरणे आहेत.

इको चेंबर्स आणि अल्गोरिदमचा प्रभाव

सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्म्स वापरकर्त्यांच्या आवडीनिवडींनुसार कंटेंट दाखवतात. त्यामुळे वापरकर्ते केवळ त्यांच्या मतांशी जुळणारी माहितीच पाहतात. यालाच *इको चेंबर* (Echo Chamber) म्हणतात.

याचे दुष्परिणाम:

- विरोधी मतांबद्दल असहिष्णुता
- तर्कसंगत चर्चेचा अभाव
- वैचारिक टोकाची भूमिका (Extremism)

यामुळे लोकशाहीतील संवाद संस्कृती कमजोर होते.

सामाजिक आणि राजकीय ध्रुवीकरण (Polarization)

डिजिटल माध्यमांमुळे राजकीय आणि सामाजिक ध्रुवीकरण तीव्र झाले आहे. जात, धर्म, भाषा आणि राजकीय विचारसरणीच्या आधारावर समाज विभागला जात आहे.

ध्रुवीकरणाचे परिणाम:

- लोकशाही संवादात कटुता
- सामाजिक सलोखा धोक्यात
- लोकशाही निर्णय प्रक्रियेत भावनिकतेचा अतिरेक

अशा परिस्थितीत लोकशाही तर्काऐवजी भावनांवर आधारित बनण्याचा धोका निर्माण होतो.

संधी आणि धोके यांचा समतोल : लोकशाहीचे भवितव्य

डिजिटल माध्यमे भारतीय लोकशाहीसाठी अपरिहार्य झाली आहेत. मात्र, त्यांचा उपयोग लोकशाही सशक्त करण्यासाठी व्हावा, यासाठी खालील बाबी आवश्यक आहेत:

- माध्यम साक्षरता (Digital & Media Literacy)
- फॅक्ट-चेकिंग यंत्रणा
- स्वनियमन आणि पारदर्शक अल्गोरिदम धोरणे
- अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि जबाबदारी यांचा समतोल

समकालीन आव्हाने

आव्हान	लोकशाहीवरील परिणाम
माध्यम मालकी केंद्रीकरण	संपादकीय स्वातंत्र्य कमी
टीआरपी संस्कृती	सनसनाटी पत्रकारिता
फेक न्यूज	सामाजिक तेढ
IT Rules 2021	अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याबाबत चिंता

माध्यम सुधारणा आणि उत्तरदायित्व

लोकशाही सुदृढ ठेवण्यासाठी:

- प्रेस कौन्सिलला अधिक अधिकार
- माध्यम साक्षरतेचा प्रसार
- फॅक्ट-चेकिंग यंत्रणा
- स्वनियमन आणि पारदर्शकता

निष्कर्ष (Conclusion)

माध्यमे ही लोकशाहीची आत्मा आहेत. चौथा स्तंभ कमजोर झाला तर लोकशाहीची संपूर्ण इमारत हादरते. भारतीय लोकशाही टिकवण्यासाठी माध्यमांनी नफा, तंत्रज्ञान आणि नैतिकता यांचा समतोल राखणे अपरिहार्य आहे. जागरूक नागरिक आणि स्वायत्त माध्यमे हेच लोकशाहीचे खरे रक्षणकर्ते आहेत.

संदर्भ (References)

1. Habermas, J. (1989). *The Structural Transformation of the Public Sphere*. MIT Press.
2. Chomsky, N. & Herman, E. (1988). *Manufacturing Consent*. Pantheon.
3. Dahl, R. (2011). *Democracy and Its Critics*. Yale University Press.
4. World Press Freedom Index (2024–25).
5. Government of India – IT Rules, 2021.